

УДК 746.4(520) + 951(520)

Світлана РИБАЛКО

ЯПОНСЬКІ СЕННІНБАРИ: НОТАТКИ ДО ЕТНОГРАФІЇ ВІЙНИ

Розглядаються японські речі-обереги, т. зв. сеннінбарі у контексті історії повсякдення Другої світової війни. Висвітлено історію походження та семантику сеннінбарі, відбиття традиції виготовлення захисних поясів в образотворчому мистецтві. Стаття побудована на матеріалах польових розвідок 2005—2013 рр., сімейних архівів, музейних і приватних колекцій Японії, Європи, США.

Ключові слова: Друга світова війна, японсько-китайська війна, етнографія війни, сеннінбарі, мистецтво Японії.

© С. РИБАЛКО, 2017

Сеннінбарі у перекладі з японської означає «тисяча людських стібків». Під цією назвою старшому поколінню японців пам'ятні спеціальні пояси-обереги, зроблені жінками для вояків, які відправлялися на фронт. Сеннінбарі виготовлялися від першої японо-китайської війни 1894—1895 рр. і відтоді впродовж п'ятдесяти років поспіль були обов'язковим елементом одягу воїнів, проявом загальнонародної солідарності з армією та уособленням віри в силу колективної молитви.

Перші спроби осмислити японське вбрання у контексті військової історії Японії в автора запропонованої статті виникли після відвідування Ясукуні — відомого Шінтоїстського храму в Токіо, що береже пам'ять про всіх загиблих за Японію і водночас є постійним приводом політичних суперечок і загострень складних японсько-китайських і японсько-корейських відносин. Саме тоді у 2008 р. довелося вперше побачити справжній музей народної пам'яті, що знаходиться при храмі. Його експонати — речі загиблих, що приносять до храму їхні родичі. Серед них — т. зв. сеннінбарі, не описані в жодному етнографічному нарисі про Японію.

Подальші намагання з'ясувати особливості традиції сеннінбарі приводили до заглиблення в історію війн, вимагали відповідей на дуже незручні запитання, примушували по-новому подивитися на вже звичні речі. Окремі спостереження і думки з цього приводу вже були викладені автором цієї статті у кількох публікаціях переважно 2012—2013 рр. Однак зміни в житті власної країни примусили звернути увагу на другі та треті плани проведених досліджень, поставити нові акценти. Так у розпачі драматичної весни 2014 р., коли жовто-блакитна стрічка в одязі на сході України була закликом до спротиву, цілком природно, що дослідницькі студії розгорталися навколо проблематики «патріотичного дизайну» в японському вбранні воєнних десятиліть. Тепер, після майже трьох років неоголошеної війни, яка безперервно постачає до харківського шпиталю поранених, строкатість настроїв у суспільстві, його існування у різних вимірах (якщо не в різних «Українах»), спонукає зазирнути в інший вимір японського вбрання — у той, що відбиває найменш досліджену царину — життя в тилу, візуальні маркери війни, воєнне повсякдення тощо. Отже, мета запропонованої статті полягає у висвітленні явища сеннінбарі у контексті структур воєнного повсякдення.

Іл. 1. Сеннінбарі. Листівка. Бл. 1940

Іл. 2. Сеннінбарі. Листівка Асоціації жінок для допомоги фронту. 1930-ті рр.

Взірці сеннінбарі тривалий час зберігалися в родинах вояків та колекціонерів артефактів, пов'язаних із Другою світовою війною. Певна частка захисних поясів потрапила до США — переможці везли їх до дому серед інших «сувенірів», що, правда, не завжди розуміючи зміст цих речей. Однак із поступовим зростанням колекційного попиту на артефакти Другої світової війни та загальним процесом переосмислення її травматичного досвіду та повсякдення спостерігається сплеск інтересу до японської культури воєнних часів як найменш висвітленої сторінки військової історії у європейських історичних наративах.

Широка громадськість уперше дізнається про сеннінбарі через резонансну стрічку Клінта Іствуда «Листи з Іводжіма» 2006 р. В одному з кадрів стрічки наближеним планом показано японських вояків, які напередодні битви підперізуються сеннінбарі. Один з них каже: «О, тепер мене ніколи не підстрелять!». Його товариш відповідає: «Гарний в тебе пояс! Мені теж дружина прислала!». Вони повертаються в бік офіцера, що знаходиться неподалік, і розмірковують, чому він не робить те саме: «Можливо, в нього немає поясу «тисячі стібків»? або він вважає, що такий пояс не пасує до цієї форми, або не вірить в забобони?». Потік припущень зупиняється, коли офіцер дістає зі свого солдатського лантушка сеннінбарі і так само підперізується.

Саме тоді, 2006 р., вийшла перша і до сьогодні єдина монографія американського колекціонера, доктора медицини Майкла Бартнера «Прапори доброї вдачі та пояси «тисячі стібків» Японської імперії» [5]. Автор зібрав потужний ілюстративний матеріал, що репрезентує різноманітні військові амулети, серед яких і сеннінбарі. До візуального ряду додаються розгорнуті коментарі, які містять як опис речей, так і окремі історії, пов'язані з їхніми власниками, що перетворює видання на живу історію та пам'ять що живе в речах. Систематизований Майклом Бартнером матеріал утворює потужну базу для подальших наукових досліджень.

Деякі матеріали можна знайти на сайтах аукціонів та колекціонерів, чий інтерес зосереджений на темі другої світової. Інформативний потенціал також мають зображення сеннінбарі у листівках, світлинах та образотворчому мистецтві.

До означених джерел автором цієї розвідки також долучені матеріали Юсуکان, приватних архівів, інтерв'ю учасників війни і їхніх сімей.

Обраний проміжок часу, що окреслює початок та завершення т.зв. Великої Східноазійської війни, був лише останньою фазою низки воєнних компаній Японії, що стверджувала своє нове місце серед провідних країн світу. Модернізація Японії, її успіхи на шляху переходу країни зі стану етнографічного регіону до могутньої промислово розвинутої країни, її претензії на домінування у східноазійському регіоні викликали серйозне занепокоєння західних держав, і після черги невдалих спроб

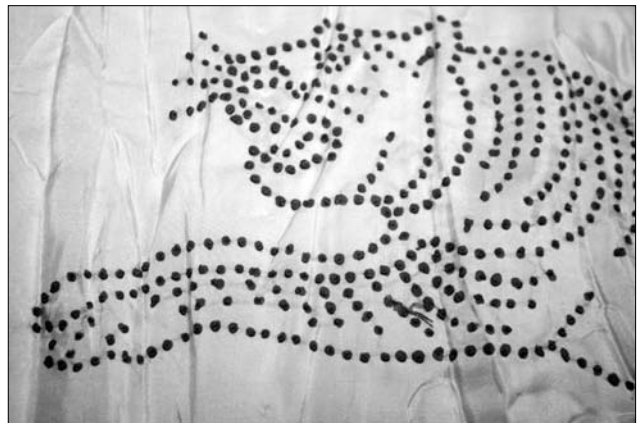
з боку японського уряду вирішити виниклі проти-річчя дипломатичним шляхом Японія оголосила «священну війну» проти Заходу, з метою звільнення народів Азії, які перебували в колоніальній залежності і задля «забезпечення мирного співіснування усім націям та народам» [1, с. 679]. Початок «боротьби за мир» був покладений бомбардуванням американської бази на Перл-Харборі, а 12 грудня 1941 р. японський уряд визначив нову назву Конфлікту в Китаї та на Тихому океані як Велику Східноазійську війну.

Не вдаючись до спеціальних подробиць щодо причин вступу Японії у Другу світову війну, відзначимо лише, що як у цілому Друга світова війна є надто узагальненою конструкцією для цілої низки невирішених громадянських, етнічних, релігійних, економічних тощо конфліктів у різних частинах світу, і конфлікт в Азійсько-Тихоокеанському регіоні мав зовсім інші, ніж у Європі, причини та сценарії розвитку. Зрештою, метаморфоза ідей модернізації країни на проект мілітаризації відбувалася поступово, протягом майже півстоліття, і в свідомості переважної більшості японців сприймалася як неминучість. Тож вступ Японії у Другу світову війну не був чимось неочікуваним: країна за всіма показниками була готова до війни. Початок воєнних компаній наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст. від багатьох японців потребував докорінної перебудови сприйняття країни і себе в ній. Невипадково дослідники відзначають, що для традиційної Японії, яка не знала зовнішніх війн, поняття патріотизму було незнайомим і малозрозумілим [4]. Однак за кілька десятиліть загального воєнного обов'язку, встановленого з початком модернізації країни та нової концепції шкільної освіти і виховання, які призвели, за влучним виразом Олександра Мещерякова, до «самураїзації культури», японці вперше у своїй історії відчували себе як нація, згуртована навколо імператора [2]. Тепер захист країни перестав бути справою привілейованого класу самураїв. Кожен японець, що ставав до лав армії, відчував себе самураєм. Тому сприяли й численні пропагандистські листівки та плакати. Найбільш характерні вуличні постери наводить у своїй розвідці Хаджіме Мійоші [7, р. 125—192].

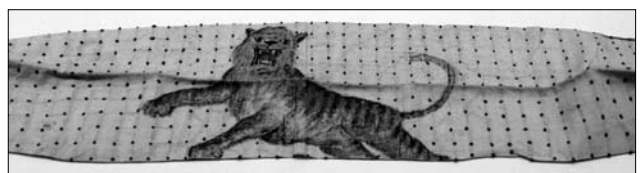
Відповідно до вояків ставилося усе суспільство. Жінки дбайливо збирали чоловіків до армії. Серед

Іл. 3. Сеннінбарі з монетою. Фрагмент. 1940-ві рр. Приватна колекція, США

Іл. 4. Сеннінбарі. Фрагмент. 1940-ві рр. Приватна колекція, США

Іл. 5. Сеннінбарі Сусуму Іто. Фрагмент. 1940-ві рр. Приватна колекція, США

небагатьох речей, що дозволялися воїну — т. зв. сеннінбарі — захисні пояси, виготовлені жінками з родини солдата: його матір'ю, сестрою, дружиною. Завичай то були полотняні пояси, прошиті шовковими нитками в тисячу стібків. Слово «сеннінбарі» складається з ієрогліфів «сен» (1000), «нін» (людина) і «барі» (голка), тобто тисяча людей повинні зробити стібок голкою, щоб зберегти життя солдатові. У цьому виявилася віра японців у силу колективної молитви.

Іл. 6. Вишивання сеннінбарі в Токіо. Світлина. 1930-ті рр.

Іл. 7. Сеннінбарі. Листівка. 1930-ті рр.

Сеннінбарі шили у вигляді хачімакі (головної пов'язки) або харамакі (пояса на живіт), одягали їх під військову форму. Зазвичай це були клапти білої тканини на зразок теннугуї, трохи більше метра довжиною. При звичайному шитві тканину проколювали голкою двічі, а сеннінбарі — тричі. Нитки брали червоні: червоний колір виконував захисну функцію. Стібків повинно бути рівно тисяча — це мало магичний сенс і уособлювало безкінечність.

Невідомо точно, відколи виник цей звичай. В усякому разі ані старовинних артефактів, ані згадок про

них не збереглося. Найдавніші взірці сеннінбарі відносяться до японсько-китайської війни. Тогочасні поодинокі взірці частіше представляють собою чотирикутні хусточки, гаптовані шовковими нитками. Їх, немов амулет, вкладали у гаманець армійської сорочки. Через незначний обсяг матеріалу складно стверджувати про поширеність цього звичаю. Однак вже за часів російсько-японської війни сеннінбарі увійшли в практику повсякдення і знайшли відбиття у різноманітних галузях мистецтва. Саме відтоді збереглася народна пісня про дружину, яка вишиває сеннінбарі.

На одній з більш пізніх листівок зображено жінку, яка червоною ниткою вишиває на сеннінбарі знак «5 йен» (іл. 1). Але йдеться не про дрібну монету — це спроба через гру слів загадати щасливу долю. По-японськи межа смерті — «шісен», що можна записати як «4 сен», відтак 5 — це подолання смерті.

У 1930—1940 рр., на які припали і друга японсько-китайська війна, і вступ до Другої світової, сеннінбарі виготовлялися вже масово. На деяких листівках та окремих взірцях захисних поясів можна бачити розмітку для стібків, що наносилася за допомогою трафарету (іл. 2). Вочевидь, звичай був настільки поширений, що в крамницях можна було придбати пояс із нанесеною сіткою для стібків.

Загалом зображення на цих речах не регламентувалося: припускалися будь-які доречні візерунки, малюнки, слова. Як впливає зі спогадів, популярності зажили поняття «обов'язок», «справедливість», «честь».

Аналіз взірців сеннінбарі, що збереглися до сьогодні, показує, що в дійсності стібків було понад 1000 і загальна кількість коливалася відповідно до розміру пояса. Назва «тисяча стібків» була скоріше символічною. Головний наголос в цій символіці ставився не на кількісний показник, а на семантичний: перемога над смертю. Саме тому розмітка для стібків виконувалася у формі кола, що нагадує монету в 5 сен. В окремих випадках до пояса додавали пришити монету (іл. 3).

Подібний прийом простежується і в сеннінбарі, що зберігається в експозиції музею Юсуکان. Що правда, на відміну від традиційних зразків, музейним експонатом є не шарф чи пояс, а спідня безрукавка, в яку щільно, одна до одної зашиті монети в 5 йен. Вочевидь, крім сподівання на магичні власти-

вості цифри 5, жінка, що шила цей сеннібарі, покладалася й на захисні можливості металевого панцира, утвореного монетами¹.

У виготовленні сеннібарі був ще один важливий момент: жінка не повинна була самостійно нанести всі стібки. Накамура Кіхару згадувала у своїх мемуарах: «На вулицях району Гіндза стояли жінки, які прошивали стібками пояси-обереги. Жінкам, які народилися в рік Тигра, дозволялося зробити стільки стібків, скільки їм років. Інші жінки мали право лише на один стібок, яких загалом мало бути тисяча. Кажуть, що тигр відходить на тисячу рі і, повертаючись, проходить ті самі тисячу рі. Тому вважали, що коли народжена в рік Тигра жінка зробить стібки, солдат не загине на війні й неодмінно повернеться. Якщо десь юрмилися жінки, це означало, що вони знайшли ту, яка народилася в рік Тигра» [3, с. 195—196].

Останнє пояснює використання зображення тигра на значній частці сеннібарі. За звичай вишивався контур тигра (іл. 4), але в поодиноких випадках можна побачити його різнокольорові зображення (іл. 5).

Варто й кілька слів сказати про символіку кольорів: практично всі захисні пояси білі, прошиті червоними нитками, що встановлювало не лише зв'язок із японським військовим прапором, а, перш за все, — із символами шінто: білий як ознака чистоти і червоний — сонця, життєдайної сили, крові. Тож у шінтоїстському храмі білі завіси, червоні брами (торі), червоно-білі шати міко (жриць) тощо. Тож білий та червоний як головне кольорове сполучення в шінто вважалися ознакою щасливої долі, використовувалися у весільній церемонії, святкових дарунках.

На фотографіях можна бачити жінок, що збираються біля храмів, універмагів, на залізничних станціях, пропонуючи перехожим жінкам додати свій стібок (іл. 6). Цікаво, що більшість з них вбрана в кімоно, що підкреслює загальнопатріотичне значення цієї дії.

Зазвичай художники в цих сюжетах показують жінок середнього класу, апелюючи у такий спосіб до масової свідомості. Жінка на листівках, що репрезентують сюжети на тему «сеннібарі», — це завжди мати, дружина, сестра, інколи — донька солдата. Часто вона вбрана в спеціальну форму Асоціації жінок для допомоги фронту, або господарський фартушок (каппогі), що показує її статус заміжньої

¹ Експонати в Юсуکان не підлягають фотографуванню, адже музей зберігає речі-пам'ятки загиблих воїнів.

Іл. 8. Івата Сентаро. Сеннібарі. Листівка. 1930-ті рр.

Іл. 9. Фуджита Цугухара. Сеннібарі. 15,9 x 21,9. 1937. Приватна колекція

жінки. Тим несподіваніше виглядає композиція відомого графіка Івата Сентаро (1901—1974), де захисний кушак тримає майко-сан (іл. 8). Тендітна і беззахисна, загорнута в урочисті шати, немов у свою самотність, танцюристка з веселих кварталів виглядає дуже недоречно серед людського натовпу. Вона наче зняковіла, мовчки протягує тканину першій-ліпшій жінці. З іншого боку, цю композицію можна розглядати як оновлений варіант жанру біджінга (картини красунь), де прикметою сучасності є війна

Іл. 10. Генрі Сугімото Тисяча стібків. Полотно, олія. 64,5 x 52. 1942. Японський Американський Національний музей

і прагнення жінок підтримати своїх воїнів, допомогти фронту, виявити солідарність з армією. То було громадською справою і акторки з кварталів веселощів не залишалися осторонь: гейші збирали посилки для фронту, жертвували свої шовкові кімоно на парашути і самі брали участь в їх виготовленні.

Не оминув цієї теми й французький митець японського походження, представник Паризької школи Фуджіта Цугухару (Фуджіта Леонард, 1886—1968). Більша частина його життєвого та творчого шляху пов'язана з Францією, але у 1933 рр. він повернувся до Японії, де перебував до 1939 р. і на власні очі бачив картини воєнного повсякдення. У своїй композиції він показує жінок, що подають школяркам пояси для нанесення стібків. На той час поширилася чутка, що надійнішим захистом є стібки, нанесені молодими, незайманими дівчатами (іл. 9).

Взагалі слід відзначити чутливість японців до виявлення солідарності. З погіршенням економічного стану Японії і зміною позицій на фронтах стало вважатися непатріотичним вбиратися у дорогоцінні кімоно. З 1943 р. жінки перевдяглися у робочий одяг, що складався із штанів та куртки (т. зв. момпе). У столиці, за спогадами очевидців, панночці в шовковому кімоно вручали картку з попередженням «Розкіш — наш ворог», а бувало й примушували повернутися додому та перевдягтися.

Інший вимір цієї теми виникає з переглядом творів американця японського походження Генрі Сугі-

мото (1901—1990). З початком Другої світової війни художника та його родину було інтерновано, і певна частина картин митця написана у спеціальному таборі для «ненадійних громадян». У двох полотнах, написаних близько 1942—1943 рр., художник відтворює образ жінки-матері, яка намагається захистити сина-воюка за допомогою молитовних стібків. Жінка простягає через колючий дріт табору розгорнуту білу хустину із зображенням тигра, що унаочнює зв'язок прошитої тканини з уявленням про згадані «тисячі рі тигра» (іл. 10).

Згадані картини свідчать про те, що пояси-обереги носили японські солдати по обидва боки фронту: і ті, що воювали за імператора і Японію, й ті японці, що були народжені в США і воювали проти Японії. До сьогодні зберігся сенинбарі відомого героя США — Сусуму Іто (1919—2015), американця японського походження, який служив у озброєних силах США з 1940 р., а після нападу японців на Перл-Харбор був переведений на європейський театр бойових дій. У складі союзних військ він звільняв Дахау, брав участь у багатьох важливих операціях. Повсюди на ньому був його захисний пояс, вишитий його матінкою (іл. 5). Пояс містить понад тисячу червоношовкових стібків, що утворюють зображення тигра. За гіркою іронією долі пояс вишивала мати під час знаходження у таборі для інтернованих японців, тобто громадян, що знаходяться під підозрою.

Вдягали сенинбарі й льотчики-камікадзе перед виконанням завдання, з якого не повертаються. Цей факт свідчить про те, що «тисяча стібків» сприймалися як молитва, яка якщо не врятує життя, то допоможе з честю виконати завдання, що в ієрархії цінностей було не менш важливим, а часто й головнішим за життя.

Узагальнюючи викладене, відзначимо, що вишивання захисних сенинбарі хоча й слід віднести до новоутворених на той час ритуалів, ґрунтувалося на давніх уявленнях про магічну силу стібка, цифр, речі-оберега та сили колективної молитви. Як відзначав стосовно іншої оновленої обрядодії Олександр Мещеряков, «Люди, які творили цей ритуал, знаходилися всередині традиції, та їхня «сміливість» доводить, що ритуал у той час був явищем живим. Ці люди вірили в те, що оновлений ритуал матиме магічну силу — ще більшу, ніж попередній» [2, с. 200].

З іншого боку, це було засобом моральної підтримки вояків і, водночас, — консолідації суспільства, поширенням моделі взірцевої поведінки для жінок, що мали високо нести звання японської жінки — відданої дружини, матері, сестри. Не буде перебільшенням твердження, що у 1930-ті — на поч. 1940-х рр. зображення жінки із захисним поясом стало одним із поширених мотивів у японському мистецтві, замінивши собою традиційні біджінга з томливими красунями в розкішних шатах.

1. Мак-Клейн Дж. Л. Япония: от сегуната Токугава — в XXI век / Дж. Л. Мак-Клейн. — Москва : Астрель, 2007. — 895 с.
2. Мещеряков А.Н. Император Мэйдзи и его Япония / А.Н. Мещеряков. — Москва : Наталис ; Рипол Классик, 2006. — 736 с.
3. Накамура Кихару. Исповедь Гейши / Накамура Кихару; пер. с нем. А. Гарькавий. — Москва : ЭКСМО, 2002. — 480 с.
4. Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи / Луи Фредерик. — Москва : Молодая гвардия, 2007. — 352 с.
5. Bortner M. Imperial Japanese Good luck Flags and One-Thousand Stitch Belts / Michael A. Bortner Atglen. — 2008. — 286 p.
6. Эпоха Тайшьо : в 3 т. — Токио, 1986. — Т. 3 (大正時代 (全三卷)「東京 一九八六年」).
7. Хаджіме Мійоші. Японський плакат [в періоди] Мейджі, Тайшьо і Шьоова / Хаджіме Мійоші. — Кіото,

1997. — 255 с. (京都书院, 1997 「明治・大正・昭和 日本のホスタ」 — 三好一).

Svitlana Rybalko

JAPANESE SENNINBARI:
NOTES TO ETHNOGRAPHY OF WAR

The article deals with Japanese amulets, so-called senninbari, in the context of the history of everyday life during the World War II, highlights the history and semantics of senninbari, a reflection of the protective belts making tradition in the visual arts. The article draws upon the author's expeditions to Japan in 2005—2013, family archives, museums, and private collections of Japan, Europe, and USA.

Keywords: World War II, Sino-Japanese war, ethnography of war, senninbari, art of Japan.

Светлана Рыбалко

ЯПОНСКИЕ СЕННИНБАРИ:
ЗАПИСКИ К ЭТНОГРАФИИ ВОЙНЫ

В статье рассматриваются японские вещи-обереги, т. н. сеннинбари в контексте истории повседневности времен Второй мировой войны. В статье освещаются история и семантика сеннинбари, отражение традиции изготовления защитных поясов в изобразительном искусстве. В статье использованы материалы экспедиций автора в Японию 2005—2013 гг., семейных архивов, музейных и частных коллекций Японии, Европы, США.

Ключевые слова: Вторая мировая война, японско-китайская война, этнография войны, сеннинбари, искусство Японии.